

Бакум З. П., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет»

УПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ АНДРІЯ МЕДУШЕВСЬКОГО В НАВЧАННЯ ФОНЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Бакум З. П. Упровадження методичних ідей Андрія Медушевського у навчання фонетики української мови.

У статті розглянуто внесок видатного українського лінгводидакта А. Медушевського у навчання фонетики української мови, з'ясовано, як проблеми, порушені у науковій спадщині методиста (принципи, зміст, методи навчання фонетики) розвиваються в українській лінгводидактиці, упроваджуються в теорію та практику навчання.

Ключові слова: методична спадщина А. Медушевського, навчання фонетики у зв'язку з іншими розділами мови, принципи навчання, методи навчання фонетики, внесок у науку, класифікація звуків.

Бакум З. П. Внедрение методических идей Андрея Медушевского в обучение фонетике украинского языка.

В статье рассмотрен вклад выдающегося украинского лингводидакта А. Медушевского в обучение фонетике украинского языка, описано, как проблемы, поднятые в научном наследии методиста (принципы, содержание, методы обучения фонетике) развивались в украинской лингводидактике, внедряются в теорию и практику украинского языка.

Ключевые слова: методическое наследие А. Медушевского, изучение фонетики во взаимосвязи с другими разделами языка, принципы обучения, методы обучения фонетике, вклад в науку, классификация звуков.

Bakum Z. P. Introduction of methodological ideas of Andriy Medushevsky in teaching phonetics of the Ukrainian language.

The article considers the contribution of a prominent Ukrainian linguadidakt Andriy Medushevsky to the study of phonetics of the Ukrainian language, finds how the issues, raised in the scientific heritage of the methodologist (principles, content, methods of phonetics teaching) are developed in Ukrainian linguadidactics and introduced into the theory and practice of teaching.

Key words: methodological heritage of Andriy Medushevsky, the study of phonetics in connection with other language sections, principles of teaching, methods of teaching phonetics, contribution to science, classification of sounds.

Методична спадщина Андрія Петровича Медушевського є частиною його великого внеску до скарбниці передової лінгводидактичної думки. Дослідники історії вітчизняної методики ставлять його ім'я поряд із такими науковцями, як Т. Гарбуз, С. Чавдаров, В. Масальський, М. Тищенко, А. Загородський, які упродовж ХХ століття внесли низку істотних доповнень та методичних рекомендацій щодо змісту, форм, методів роботи у процесі навчання різних розділів мовознавства.

Слід зауважити, що наукова діяльність А. Медушевського припадає на ті часи, коли відбувається реорганізація школи (1958–1960 рр.). Характерним для цього періоду є послідовне здійснення пізнавального та виховного навчання – поєднання різних видів роботи з фонетики, граматики, правопису, лексики, практичної стилістики.

Аналіз дає підстави стверджувати, що основні праці науковця («Примірні уроки з граматики», «Уроки з української мови. Синтаксис», «Викладання фонетики і морфології у восьмирічній школі», «Вивчення теми „Фонетика” у 5 класі») здебільшого зорієнтовані на вивчення аспектною методики. Так, у названих посібниках відомості з фонетики автор намагався викласти повно, чітко і доступно, подав рекомендації, як пояснити дітям співвідношення звуків і букв, вивчати звуки мовлення, утворення голосних і приголосних (дзвінких і глухих, твердих і м'яких). Звернув увагу на складні звуки, злиті в один, хоч і позначені двома літерами *дж* і *дз* (без уживання терміна «африката»). Наголосив на потребі формування у процесі вивчення фонетики стійких орфоепічних навичок.

Водночас проводилася значна робота методистів щодо розроблення шкільних дефініцій фонетичних понять. У діяльності авторів програм і підручників (Є. Дмитровський, В. Масальський, А. Машкін, А. Медушевський, С. Чавдаров) можна виокремити напрямки, що стосуються: а) формування дефініцій, які раніше не мали визначень у шкільній практиці; б) приведення у відповідність пропонованих визначень із науковими; в) чіткості та стислості визначень. Прагнення посилити наукову точність визначень часто призводило до їх значного ускладнення і громіздкості, що не могло задовольнити шкільну практику. Пропонується з самого початку вивчення фонетики домогтися правильного уявлення учнів про взаємозв'язок між вимовою та написанням, зруйнувати фетишизм літери, який є в учнів, схильних ототожнювати звук і букву.

Тому, очевидно, не випадково саме в цей час А. Медушевський плідно працює над дисертацією на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук «Викладання фонетики і граматики української мови у восьмирічній школі» (1961 р.). Він робить спробу визначити обсяг лінгвістичної теорії у шкільному курсі української мови, ретельно розглядає ключові питання фонетичної науки [4]. З позицій сьогодення можна констатувати, що в дослідженні з'ясовано важливі проблеми методики фонетики, які й донині не втратили своєї актуальності. Так, науковець наголошує на реалізації загальнодидактичних принципів послідовності й наступності в навчанні, визначає завдання, які повинен розв'язувати вчитель разом із учнем у процесі навчання фонетики: чітко

розмежовувати звуки і букви, а відтак усне і писемне мовлення. Радить поетапно проводити роботу над понятійним апаратом. Андрій Петрович переконливо доводить, що учні повинні свідомо підходити до розуміння і творення звуків.

Із часу захисту дисертації минуло понад п'ятдесят років. Висунуті положення поступово переосмислювалися, розвивалися та доповнювалися.

Без перебільшення можна сказати, що праці А. Медушевського слугували підґрунтям для розроблення методики навчання фонетики у взаємозв'язку з іншими розділами мовознавства (орфоепією, орфографією, морфологією, синтаксисом). Саме він озвучив актуальну для сучасної школи думку про те, що фонетика не може вивчатися ізольовано від морфології і від будови слова, бо всі фонетичні явища виражаються у слові й особливо на межі між його елементами – морфемами. Цю позицію підтримувала й Н. Тоцька. Цілком закономірно, за її словами, засвоювати фонетику разом із граматику. Адже без фонетичного пояснення залишається незрозумілою низка морфологічних явищ (творення слів за допомогою чергування звуків і наголосу), а іноді й синтаксичних (розрізнювання розповідних, питальних, окличних речень за допомогою інтонації, вживання розділових знаків тощо). До того ж фонетика пояснює багато фактів історії мови [8, с. 3].

Принагідно зазначимо, що етимологічні рамки терміна *фонетика* на позначення мовознавчої дисципліни сьогодні видаються тісними, оскільки об'єктом опису сучасної фонетики є не лише окремі звуки, а й просодичні характеристики мови (незалежні від основної артикуляції звука додаткові особливості мовлення, до яких ми відносимо словесний наголос та інтонацію), що реалізуються завжди синхронно з сегментними одиницями (звуками), ніби нашаровуючись на останні. Такими є мелодика (зміни висоти основного тону, підвищення й пониження голосу), сила (зміни інтенсивності звучання), темп звучання, характер пауз та ін.

Синтаксисти (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк) досліджують будову речень, їхні структурні та модальні типи, поряд із якими одночасно розглядають і мовні засоби, що слугують для вираження поданого в реченні смислу основного змісту: окремі форми слів, службові слова, порядок слів, а також інтонацію «чи не найважливішу ознаку усного мовлення, засіб оформлення речення (висловлення), уточнення його комунікативного смислу й емоційно-експресивних відтінків» [11, с. 3]. Зв'язок інтонації з синтаксисною будовою мовлення відображається у відомому терміні «синтаксична фонетика». У працях А. Багмут, Л. Близниченко, І. Борисюк, Л. Булаховського, В. Виноградова, Г. Олійник, О. Пешковського, О. Потебні порушено низка проблемних питань: Що виражає інтонація? Яким чином вона пов'язана з реченням (висловленням)? Чи наявні типи інтонації, закріплені за певними типами речень?

Необхідність оволодіння інтонаційними нормами у процесі навчання синтаксису зумовлюється природою синтаксичних категорій, для яких інтонація є обов'язковою ознакою. Розділ «Синтаксис і пунктуація» ознайомлює учнів з елементами інтонації, з використанням основних фонологічних засобів (паузами, тактовим і логічним наголосами, силою голосу,

змінами висоти голосу, темпу), з основними видами інтонації (розповідною, питальною, спонукальною, перелічувальною, порівняльною, кличною), однак є потреба і можливість ґрунтовніше відпрацювати ці питання. Важливо, за словами І. Дацюка, показати значення інтонації в мовленні, її зв'язок зі змістом фрази, роль і місце пауз, наголосів та ін. [2, с. 29]. Значення фонетичних спостережень при вивченні синтаксису надзвичайно важливе ще й тому що, працюючи над інтонацією речення, школярі послуговуються відомостями з фонетикою, предметом вивчення якої є всі звукові засоби мови, використовувані в мовленні для його логічної й емоційної виразності.

В окремих наукових публікаціях М. Жовтобрюха, М. Пентилюк, М. Плющ, О. Сербенської, І. Хом'яка, І. Ющука порушено проблематику, пов'язану з питаннями формування орфоепічних умінь і навичок учнів на фонетичній основі. Характеризуючи взаємозв'язок усного та писемного мовлення, І. Синиця вказує на те, що «неправильно сказане слово повинно викликати в учнів таку ж реакцію, як і неправильно написане» [7, с. 102].

Теорії та практиці навчання орфоепії української мови на всіх етапах розвитку лінгводидактики впродовж багатьох десятиліть приділяли увагу вчені-методисти: О. Біляєв, М. Вашуленко, С. Караман, В. Масальський, Н. Миронюк, І. Олійник, М. Пентилюк, Л. Симоненкова, І. Синиця, Н. Тоцька, С. Чавдаров. Важко переоцінити роль посібників Н. Тоцької («Фонетика української мови та її вивчення в початкових класах»), Л. Симоненкової («Вивчення фонетики, морфології в умовах місцевих говорів»), М. Вашуленка («Орфоепія й орфографія в 1–3 класах»), С. Карамана та О. Караман «Орфоепічний тренінг».

Окрім того, з'явилися дисертаційні праці Н. Шкурятної («Орфоепія на уроках фонетики і морфології української мови в середній школі»), Л. Симоненкової («Орфоепія та орфографія на уроках фонетики в 5 класі»), М. Вашуленка («Робота над орфоепією як одна з умов формування учнів 1–3 класів навичок орфографічного письма»), О. Караман («Формування в учнів орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення фонетики»).

У названих дослідженнях акцентовано увагу на тісному взаємозв'язку орфоепії з фонетикою: правила української орфоепії охоплюють передовсім фонетичну систему мови, склад фонем, їх якість і зміни в певних фонетичних умовах. Це розглядає і фонетика, але предметом її вивчення є звукові закони, звуковий лад мови, а орфоепії – правильна вимова звуків. Відомості з фонетики, опрацьовувані в школі, слугують основою для усвідомлення багатьох орфоепічних норм, зокрема таких, як вимова ненаголошених голосних, зближення артикуляції ненаголошених [e] та [u], відсутність оглушення дзвінких приголосних у кінці слова, а перед наступним глухим і в кінці складу виразна вимова звуків [o] та [a] в усіх позиціях, перехід [v] після голосного і перед приголосним в [v̥] нескладовий тощо.

Мета і зміст навчання мови в останні роки зазнали серйозних змін: пріоритет надано формуванню та розвитку практичних мовленнєвих навичок учнів, поміж яких, незважаючи на досягнуті сучасною школою успіхи в навчанні правопису, одне з важливих місць посідає підвищення орфографічної

грамотності учнів. За словами І. Хом'яка, питання формування орфографічних умінь і навичок «потребує постійної та неослабленої уваги», оскільки має ще й «соціальний характер», «є необхідною умовою розвитку духовної та матеріальної культури народу» [10, с. 4]. До того ж «комунікація в писемній формі не менш важлива, ніж комунікація в усній формі», а «однією з умов успішного спілкування в писемній формі є оволодіння правописними нормами, дотримання яких необхідне для правильного сприйняття і продукування писемного мовлення» [5, с. 232].

У становленні та розвитку методики орфографії, правописної культури учнів, беруть участь такі відомі вчені-методисти, як М. Баранов, М. Бардаш, О. Біляєв, М. Вашуленко, О. Караман, Г. Передрій, М. Плющ, Л. Райська, М. Разумовська, Л. Симоненкова, І. Хом'як, С. Чавдаров, І. Ющук, С. Яворська й ін.

У шкільній практиці прийняте паралельно розосереджене ознайомлення з орфографічним матеріалом під час вивчення фонетики, словотвору та морфології. Більшість учених (М. Баранов, М. Вашуленко, О. Караман, Г. Передрій) визнають, що подібне розташування орфографії в шкільному курсі української мови загалом забезпечує наукові основи розуміння учнями сутності орфограм, а також поступовість і тривалість роботи над формуванням орфографічної грамотності.

Отже, орфографія з огляду на специфіку свого предмета посідає особливе місце в тій системі навчання мови, яка склалася в сучасній школі. З одного боку, функційно-комунікативна спрямованість передбачає засвоєння норм писемного мовлення, з іншого, – традиційні методи і прийоми забирають досить багато часу від засвоєння інших компонентів мовленнєвої діяльності, не забезпечуючи при цьому стабільних результатів.

Для того щоб правильно побудувати роботу по-новому, учитель повинен чітко усвідомити сутність змін, що пропонуються, і передусім – їх лінгвістичну основу. Адже тільки теоретичне переосмислення всієї системи української орфографії, зокрема – пояснення механізму позначення звуків буквами – створює об'єктивні умови для навчання правопису з урахуванням його особливостей. Без опори на фонетику навчання правопису не може бути повноцінним, оскільки письмо вважається «вторинним, додатковим щодо усної мови і виникло як спосіб фіксації», «це лише муміфікований образ усного мовлення» [6, с. 9]. Якщо учні не розвиватимуть своє мовленнєве чуття, не навчатимуться правильно вимовляти слова, розподіляти їх на звуки, зіставляти звуки і букви, то для них процес засвоєння правописних правил буде значно складнішим. Необхідно враховувати, що «фонетика завжди певною мірою визначає безпосередньо чи опосередковано будь-яке написання» [9, с. 75].

Отже, методика навчання фонетики української мови досі лишається тією ланкою, де ще багато суперечливих поглядів на загальні і часткові фонетичні явища. Як показують спостереження, випускники загальноосвітніх навчальних закладів значної кількості помилок припускаються під час виконання завдань з фонетики, недостатньо розуміються в закономірностях звукової системи мови, мають поверхові уявлення про акустичну і фізіологічну

природу звука, фонем, складу, наголосу, інтонації.

Виявлено, що пріоритетним завданням вивчення фонетики є усвідомлення учнями звукового аспекту мови, оскільки від уміння чути і розмежовувати звуки в мовленнєвому потоці, виділяти їх зі слова і складу великою мірою залежить становлення навичок читання, бо читання (синтез) можливе лише на ґрунті активної дії зі звуками. Фонематичне чуття необхідне для свідомого оволодіння нормами літературної вимови, під час формування артикуляційних навичок. Знання з фонетики, систематична звукова робота сприяють усвідомленню і засвоєнню фонематичного характеру більшості українських написань на етапі продуктивних умінь.

Потребують подальшого опрацювання й такі питання, як зв'язки звукового мовлення з орфоєпією, графікою, орфографією, граматиною, стилістикою, на що в розділі, присвяченому методиці вивчення окремих аспектів української мови, указує С. Караман. Учений наголошує на необхідності поетапного формування орфоепічних та орфографічних умінь і навичок у зв'язку з вивченням фонетики, морфеміки, словотвору, морфології, обґрунтовує думку про вивчення звукової системи української мови з урахуванням принципів перспективності та спадкоємності [3, с. 243]. Що ж до інтонації, то тут, на жаль, досі відсутні навіть описові, не говорячи вже про експериментальні дослідження.

Погляди мовознавців та лінгводидактів на специфіку мови і мовлення, взаємозв'язок і протиставлення їхніх одиниць також продовжують бути дискусійними. Це є однією з причин того, що вчителі-словесники не мають належної бази для широкого використання фонетичного матеріалу в практиці навчання. Донині не розроблена єдина система понять, термінів, які повинні розглядатися в гімназійному курсі фонетики, відсутні розробки вивчення фонетики у взаємозв'язку з іншими розділами мовознавства (особливо з морфологією та синтаксисом), не визначено роль фонетики у процесі комунікації (наприклад, значення семантичної природи інтонації в мовленні), відсутні технології впровадження інновацій у процес навчання та ін. Проведені нами опитування вчителів-словесників, які працюють у загальноосвітніх закладах, свідчать, що 85% із них мають неабиякі труднощі в роботі через відсутність спеціальних розробок методики навчання окремих аспектів мови (зокрема й з фонетики). Відповідно, недостатнє теоретичне осмислення фонетичних проблем методичною наукою, безперечно, ускладнює і затримує розв'язання практичних завдань.

Отже, сьогодні з упевненістю можна говорити про те, що А. Медушевський був поміж тих, хто започатковував упровадження методичної системи навчання фонетики української мови.

Література

1. Бакум З. П. Теоретико-методичні засади навчання фонетики української мови в гімназії : [монографія] / Зінаїда Павлівна Бакум. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. – 338 с.
2. Дацюк І. Інтонаційно-сміслові вправи під час вивчення пунктуації у простому ускладненому реченні / І. Дацюк // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 29–32.
3. Караман С. О. Зміст і технологія навчання української мови в гімназії : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Караман Станіслав Олександрович. – К., 2000. – 425 с.
4. Медушевський А. П. Викладання фонетики і граматики української мови у восьмирічній школі : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Медушевський Андрій Петрович. – К., 1961. – 554 с.
5. Методика изучения русского языка : пособие для учителя ; под ред. Г. М. Иваницкой, Н. А. Пашковской. – К. : Радянська школа, 1986. – 288 с.
6. Сергеев И. С. Как организовать проектную деятельность учащихся : практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений / Иван Сергеевич Сергеев. – М. : Аркти, 2004. – 80 с.
7. Синиця І. О. Психологія усного мовлення / Іван Омелянович Синиця. – К. : Радянська школа, 1974. – 206 с.
8. Тоцька Н. І. Фонетика української мови / Ніна Іванівна Тоцька. – К. : Радянська школа, 1976. – 173 с.
9. Фирсов Г. П. Наблюдение над звуковой и интонационной стороной речи на уроке русского языка / Георгий Петрович Фирсов. – М. : АПН РСФСР, 1959. – 309 с.
10. Хом'як І. М. Лінгвометодичні засади навчання орфографії української мови в основній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія і методика навчання (українська мова)” / І. М. Хом'як. – К., 2001. – 51 с.
11. Черемисина Н. В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь / Нинель Васильевна Черемисина. – М. : Рус. яз., 1982. – 207 с.